

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija

A hazai szerkesztésű 17. századi irodalomelméleti kézikönyvek szellemi háttérében fontos szerepet töltenek be a ráinizmus különféle változatai. Ramus hatása Magyarországra két fő irányból jutott el: a mester angol és holland követői és a század első évtizedeinek német gondolkodói egyaránt igyekeztek érvényt szerezni Ramus tanításainak, más-más módon egyeztetve azokat a régebbi hagyományokkal.

A magyarországi puritanizmust meghatározó tényezők között első helyen szokás említeni az angol–holland befolyást. Kétségtelen, hogy Tolnai Dali János, Medgyesi Pál és sok kortársuk angol és holland egyetemeken ismerkedett meg az ottani rámisták munkásságával. Az irodalomelméleti kézikönyvek értékelésénél is kézenfekvő ezeknek a hatásoknak a vizsgálata, hiszen a hazai kompendiumok magyar szerkesztői leggyakrabban angol és holland mintákra hivatkoznak.

A kutatás kevesebb figyelmet fordított a német közvetítés irodalomelméleti vonatkozásaira. Magyarország és Erdély 17. századi eszmetörténetében a heidelbergi kálvinizmus képviselői hagyományosan a haladás kerékkötőiként jelentek meg. Néhány évtizede kialakult az a kép, mely szerint a század közepe táján a reakciós ortodoxia ellenében a haladó kultúraért a puritánusok vívták kemény küzdelmüket, elszántan harcolva a feudalizmus ellen. A valóságban azonban a képlet talán még az eszmetörténetben sem ilyen egyszerű; az irodalmi gondolkodás jellemzőinek meghatározására pedig semmiképpen sem alkalmas önmagában a vallási meggyőződés, a felekezeti hovatartozás. A század kézikönyveinek vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy sokszor az egymástól legtávolabb eső eszmei irányzatok képviselőinél jelennek meg a retorikai közgondolkodás azonos elemei; máskor pedig közös szellemi alapokon álló szerzők teoretikus művei között találhatók irodalomelméleti szempontból lényeges eltérések.

1629-ben érkezett meg a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári főiskolára az akkor már Európa-szerte ismert Alsted és veje, Bisterfeld; Piscator 1630-ban csatlakozott hozzájuk. A német professzorok korántsem helyezkedtek szembe olyan látványosan a Ramus előtti felfogással, mint a harciasabb angol vagy holland gondolkodók; ugyanakkor a maguk diplomatikusabb módján megpróbálták összhangba hozni a rámista szellemet az elfogadottabb nézetekkel. Gyulafehérvárott kiadott grammatikai, poétikai és logikai tankönyveik világosan mutatják, kinél hogyan valósultak meg a szinkretikus törekvések.

Különösen érdekes lehet azoknak a külföldön megjelent műveiknek a vizsgálata, amelyekben a szerzők részletesebben fejtik ki rendszerüket, mint az erdélyi diákok használatára összeállított kompendiumokban. Korábban már utaltam arra, hogy Bisterfeld Gyulafehérvárott megjelent dialektikája¹ csak tömör vázlata a szerző nagy logikai szintézisének, amit később Leidenben adtak ki.² Arra is felhívtam a figyelmet, hogy Magyarországon is található

1 *Elementa logica*, Gyulafehérvár, 1635, 1641, 1645 (RMK II, 499, 572, 657); Várad, 1649 (RMK II, 717).

2 *Johannis Henrici Bisterfeldii [...] Elementorum logicorum libri tres [...] accedit ejusdem auctoris Phosphorus Catholicus*, Leiden, 1657. A kötet tartalma:

- Henricus Verbiest, a kiadó ajánlása Wevelichovennek [3 lap]
- Adrianus Heereboord előszava az olvasóhoz, 1656. december 9-i dátummal [14 lap]
- *Discrimen Aristotelicorum et Rameorum ex Syntagmate Snellio-Rameo* [a szerző neve nélkül, 4 lap]

a kiadást tartalmazó kötetből.³ Szorosabban kapcsolódik az irodalmi gondolkodás történetéhez Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija, aminek hazai kiadására semmi sem utal; Hollandiában viszont megjelent, és jó háromszáz év elteltével hozzánk is jutott belőle példány.

Tanulmányozása azért nem érdektelen, mert Bisterfeld gyulafehérvári működése egybeesett Medgyesi Pál ottani tevékenységével. Azt is tudjuk, hogy a fiatal udvari pap élvezte a német professzor jóindulatát, talán még barátságát is. Nehéz volna azt feltételezni, hogy az egyik első magyar nyelvű egyházi retorika szerzője ne ismerte volna Bisterfeld akkor még csak kéziratban lévő ars concionandiját. A munka összevetése a *Doce nos orare, quin et praedicare*⁴ megfelelő részeivel számos egybeesést mutat; ez aligha lehet véletlen.

Abba a körbe, amelyben a főiskola német professzora és az udvari pap mozgott, beletartozott az erdélyi reformátusok püspöke, Geleji Katona István is. Prédikációinak szerkezete és az egyházi beszéd felépítésére vonatkozó megjegyzései fontos adalékokkal szolgálnak a kor irodalmi gondolkodásának történetéhez. Homiletikai elképzelései ugyan-csak érintkeznek a német professzor rendszerével. Számos hasonló vonást lehet találni Bisterfeld szintézise és a század későbbi magyar elméletíróinak munkái között.

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija nyomtatásban Leidenben látott napvilágot 1654-ben. Akárcsak a szerző több más művének leideni kiadását, ezt is Adrianus Heereboord, az egyetem filozófiaprofesszora gondozta. Az Országos Széchényi Könyvtárban egy három darabból álló kolligátum első részében tanulmányozható.⁵ Ebben a kötetben Bisterfeld két értekezését követi az ars concionandi. A szerző az egész kötet címlapján gyulafehérvári professzorként szerepel;⁶ a prédikációelmélet belső címlapja hangsúlyozza, hogy a munkát szerzője annak idején Gyulafehérváron adta elő tanítványainak.⁷ A szerzőhöz címzett előszavában Heereboord leírja: magyar diákoktól értesült róla, hogy Bisterfeldnek kiváló munkái kéziratban hevernek, ezért most kiadja őket.⁸

– Bisterfeld: *Elementa logica* [1–89. + táblázatok]

– Bisterfeld: *Phosphorus Catholicus* [1–32.]

– Bisterfeld: *Consilium de Studiis faeliciter instituendis* [1–14.]

3 Budapesti Egyetemi Könyvtár, az Fa 4043. jelzetű kolligátum 2. darabja.

4 Bártfa, 1650 (RMK I, 832).

5 A kolligátumot RMK I, 889a. szám alatt sorolták a régi nyomtatványok közé. Az RMK I-hez való kapcsolását annak köszönheti, hogy a Bisterfeld-kötet első disputációjában a 24–26. lapon magyarul olvasható egy történetke egy meg nem nevezett jezsuitával való hitvitáról. A kolligátum ettől eltekintve teljes egészében latin nyelvű. Második darabja 14 ars concionandit tartalmaz különféle „igen tudós férfiakról” (Leiden, 1668), a harmadik Bucanus *Ecclesiastes*-ének egy korai kiadása (Genf, 1608).

6 *Scripturae Sacrae Divina eminentia et efficientia [...] in duabus disputationibus a [...] Bisterfeldio, Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, proposita. Accedit ejusdem Authoris, Ars Concionandi*, Leiden, 1654.

7 *Ars Concionandi ab Excellentissimo Viro, Johanne Henrico Bisterveldio, [!] Theologiae, ac Philosophiae, in Illustri Schola Albensi Professore Celiberrimo [!], ibidem Olim nernose [!] proposita*. Az ars concionandinál a lapszámozás újra kezdődik: a munka az 1–132. lapokon olvasható.

8 „Utinam alia divini tui ingenii *meletémata* ex scrimis, in quibus latent, exilire tandem aliquando permittas *eisz phath* éeliszio. Intellexi ex multis Ungaricae Nationis Studiosis, quam praestantissima adhuc *keimélia* apud te recondita servantur. Noli invidere tanta posteris profutura bona. Si typi, si Typothetae, si operae commodae, desint, omnium hic (ex divini numinis gratia) apud nos est ubertas, & *kerasz Amaltheiasz*. [...] Sed ne tua quoque commoda morer, sisto calamum, si prius veniam petiero, quam, pro tua humanitate, haud gravate dabis, quod, Artem Concionandi, hactenus ineditam, Phosphoro tuo & duabus hisce Disputationibus, adjunxerim.” BISTERFELD 1654, 2v–3v.

A német elméleti irodalomban Bartholomaeus Keckermann erős rálista hatás alatt rendszerezte újra a humaniorákat. Ezt olyan tapintatosan tette, hogy a heidelbergi ortodoxia hívei sokáig benne tisztelték az igazi tudományosság letéteményesét. Széles körű népszerűségének lehetett a következménye, hogy a század közepe táján a radikális angol és holland rálisták hívei közül sokan éppen Keckermannnt kiáltották ki a túlhaladott nézetek legfőbb képviselőjének. Ugyanakkor tagadhatatlan hatása a század későbbi teoretikusaira, köztük – nem lehetetlen, hogy éppen a Gyulafehérvárott működő német professzorok munkásságán keresztül – a magyar elméletírókra is.

Bisterfeld ars concionandija a szinkretizmus jegyében a rálista „methodust” ötvözi a keckermanni „systemával”. Ennek eredményeként felosztásának aprólékosága a szerző professzortársainak kézikönyveihez hasonlítható. (Függeléként közlöm a munka vázlatos áttekintését; alaposabban részletezem a retorikai szempontból fontosabb helyeket.)

A szinkretikus irányzatok képviselőinél az ars concionandi két fő része Keckermann óta a prédikáció elkészítése és előadása: Keckermann egyházi retorikájának első könyve „de formandae concione”, a második „de habenda concione” szól.⁹ A két fő rész tartalmát vizsgálva figyelhető meg a lényeges különbség a „tisztn” rálista retorika és a klasszikus hagyomány egyeztetésével kísérletező törekvések között. Az alapvető felosztás elve mindkét esetben a dichotómia. Ramusnál és követőinél a retorika két része az elocutio és az actio. A rálista felfogásban az inventio és a dispositio a dialektikára tartozik, a memoriára külön részként nincs szükség, így a retorika voltaképpen az elocutio és a pronuntiatio tárgyalásában merül ki. A szinkretikusok nemcsak a profán, hanem a szakrális retorikába is „visszacsempézik” a hagyományos szerkezeti egységeket: a formatióba beletartozik az inventio, a dispositio és az elocutio (exornatio), a „de habenda concione” szóló részben pedig a memoria (impressio) és a promulgatio (actio) tudnivalóinak kifejtésére kerül sor.

Keckermannénál differenciáltabb rendszerében Bisterfeld a szerkezet negyedik szintjén jut el a „formandi conciones” és a „habendi conciones” tudnivalóinak szétválasztásához. Ars concionandiját a gyulafehérvári professzor a generális és a speciális tudnivalókat tárgyaló egy-egy könyvre osztja. Az első könyv, az „Ars Concionatoria Generalis” három dolgot tárgyal, ezek közül a legrészletesebb a prédikátor eszköztárának kidolgozása, amellyel célját megvalósíthatja. Ez ismét generális és speciális részre oszlik. Retorikai szempontból a legfontosabb a „specialia” két része, a „media formandi conciones” és a „media habendi conciones”. Az előbbi részben kerül tárgyalásra az inventio, a dispositio és az elocutio, az utóbbiban pedig az impressio és a promulgatio. Az igazi felosztás az egyes egységeken belül kezdődik: a téma egyszerű előrebocsátása és a részekre osztás (propositio simplex és multiplex) például a formatio hetedik szintjén jelenik meg.

Még egy példával megvilágítom, milyen differenciáltan építi fel rendszerét Bisterfeld. A rálista utilitarizmust valló puritanusoknál az ars concionandi fontos része a hasznok felosztása. A különféle megoldások közötti eltérések jelentőségéről több más alkalommal írtam. Bisterfeld értékeléséhez e tekintetben elegendő az angol–holland vonulat legnagyobb hatású képviselőjének, Amesiusnak a megoldására utalni. Az angol szerzőnél a hasznok két

9 *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive artis formandae et habendi conciones sacras, libri duo* = Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani in Gymnasio Patrio Philosophiae Professoris eruditissimi *Operum omnium qui extant Tomus I-II*, Genf, 1614, II. kötet.

csoportja az *usus theoreticus* és az *usus practicus*. Az előbbi informatióra és reformatióra, az utóbbi institutióra és correctióra bontható.

Bisterfeld első felosztásában a hasznok között *usus theoreticus* és az *usus energeticus* kell megkülönböztetni. Az előbbi *didacticus*ra és *elencticus*ra, míg az utóbbi *practicus*ra és *poeticus*ra osztható. A hasznok harmadik szintjén az *usus practicus* két fajtája a *paedeuticus* és az *epanorthoticus*, a *poeticus* pedig nem kevesebb mint négyfelé osztható: ezek az *usus paracleticus*, *euticus*, *eucharisticus* és *phobeticus*.

A prédikáció elméletével foglalkozó irodalom egyik sarkalatos kérdése a közönséghez való alkalmazkodás. Ez Bisterfeldnél többféle összefüggésben is szóba kerül. Retorikai szempontból különösen érdekes a *propositio* tárgyalásának már említett második aspektusa, a *simplex* és *multiplex* megoldás. (Első megközelítésben a *propositio* textuális vagy dogmatikus.) A *propositio simplex*-szel a *multiplex* állítható szembe, ezt Bisterfeld *partitió*nak nevezi; funkcióját illetően pontosan megfelel a középkori *ars praedicandi* *divisiójának*.¹⁰

A második könyv bevezető fejezetében Bisterfeld a prédikációk sokféleségének általános jellemzése során szól a szubtilis és a populáris metódusról. Az előbbi esetben akár a köznép számára felfoghatatlan grammatikai, logikai és metafizikai terminusokat is lehet használni; mindezekről a közérthető beszédre törekedve tartózkodni kell.¹¹ A későbbiekben kiderül, hogy a beszédek különbözősége három dologból ered: a tárgyalandó anyagnak, az előadás módjának és az érintett személyeknek a sokféleségéből.¹² A hallgatóság rétegeinek felsorolásánál előkerülnek az eltérő lelki szükségletek, de a műveltségbeli különbségek is. Az utóbbi esetben nem marad el a bibliai eredetű hasonlat, amelyben a műveltségi szint az életkorhoz kapcsolódó körülményekkel kerül párhuzamba: a tudatlanokat tejjel kell táplálni, a tanultabbak viszont szilárd ételt is kaphatnak.¹³

Bisterfeld gyulafehérvári *ars concionandi*jának mindössze néhány jellemző vonását villantottam fel. Ezzel a német hatás két aspektusára szeretném felhívni a figyelmet. A magyarországi és erdélyi elméleti irodalom vizsgálatánál a 17. század második felében a gyakran emlegetett angol–holland orientáció mellett érdemes tekintettel lenni arra is, hogy a rázmizmus rövidebb úton is eljutott hozzánk. A Párizs–Cambridge–Franecker–Sárospatak ív mellett a Párizs–Heidelberg–Herborn–Gyulafehérvár tengely nemcsak földrajzilag létezett.

10 „*Propositio simplex est, cum uno axioma summa textus proponitur. Haec, praesertim si non subdividatur protinus, est rarior. Partitio est propositio variis partibus seu axiomatibus constans.*” BISTERFELD 1654, 40–41.

11 „*Possunt autem hae methodi vel subtiliter & Scholastice, vel populariter & Oratorie proponi: subtiliter proponuntur, cum vel notionalibus, vel a vulgari hominum captu remotioribus terminis cfferuntur; ut Grammaticis, Logicis, Metaphysicis obscurioribus: Populariter proponuntur, cum notionibus primis ac vocibus omnium captui accommodatis explanantur; ut, terminis Metaphysicis, clarissimis quaestionibus, ac vocibus Symbioticis.*” BISTERFELD 1654, 69–70.

12 „*Varietas concionum oritur vel a rebus tractandis aut disserendis, vel a modo disserendi, vel denique a personis tractantibus seu disserentibus.*” BISTERFELD 1654, 75.

13 „*Auditores, sunt fideles vel infideles, humiles, securi, vel bene constituti, infirmi in fide vel firmi, vitae laudatae, vel illaudatae, indocti vel docti. [...] Infideles humanitate sunt alliciendi, fideles confirmandi, humiles ac desperabundi solandi, securi terrendi, et bene se habentes confirmandi, infirmi dirigendi, firmi magis magisque incitandi, vita integra commendandi, improba corrigendi, indocti lacte, docti vero cibo solido pascendi.*” BISTERFELD 1654, 130.

Ugyanakkor az irodalmi gondolkodást vizsgálva finomítanunk kell a heidelbergi ortodoxia és az angliai puritanizmus követőinek éles szembeállításáról hirdetett nézeteinket – legalábbis ami az irodalomelméletet érinti. A magyar szerkesztésű kézikönyvek tanúsága szerint ugyanis a század második felének legfontosabb munkáiban a heidelbergi–herborni szinkretizmus elemei is megtalálhatók. Így az 1630-as, 40-es években a gyulafehérvári főiskolán tanító német professzorok is hozzájárultak ahhoz, hogy az európai szellemi élet sokfélesége a magyar irodalmi gondolkodásban is jelen legyen.

Még ha a fordított irányú hatás nem is ilyen jelentős, azért azt sem hagyhatjuk említés nélkül. Nem túlzás azt állítani, hogy a 17. századi Európában százával jelentek meg irodalomelméleti kézikönyvek: minden valamirevaló iskola tanárai elkészítették és kinyomatták az egyes tudományágak rendszerezését saját feldolgozásukban. Nem szabad lebecsülnünk Leiden szerepét a kor művelődésében. Elégedetten vehetjük tudomásul, hogy ebben a szellemi központban olyan könyv is jelent meg, amelyben egy gyulafehérvári professzor-ként bemutatott szerző rendszere vált hozzáférhetővé az európai olvasók számára.

Függelék

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija

Liber I. – Ars Concionatoria Generalis

Tradit praecepta communia, docetque sapientiam concionatoriam. Agit

- de fine
- de subjecto
- de mediis concionatoris

Media concionatoria sunt, quibus Concionator scopum suum assequitur.

- generalia
- specialia
 - formandi conciones
 - habendi conciones
- Media formandi conciones
 - formatio
 - inventio
 - thematis (Textus)
 - argumentorum
 - dispositio
 - accessus ad tractationem
 - votum
 - indicatio scopi & causarum impulsivarum
 - hortatio ad Dei invocationem
 - invocatio divina
 - commodus accessus ad praelectionem textus
 - praelectio textus
 - votiva clausula
 - tractatio ipsa (vocatur dispositio)

- partes generales
 - collatio
 - connexio
- partes speciales
 - principales – faciunt ad concionis essentiam
 - propositio
 - 1. – textualis
 - dogmatica
 - 2. – simplex
 - multiplex (partitio)
 - propositionis tractatio
 - theoretica (notificatio textus)
 - explicatio
 - confirmatio
 - practica seu pathetica
 - usuum deductio
 - usus theorecticus
 - didacticus
 - elencticus
 - usus energeticus
 - practicus
 - paedeuticus (institutio) – exhortatio ad virtutes christianas
 - epanorthoticus – dehortatio a vitiis
 - poeticus
 - paracleticus (consolatio)
 - euticus
 - eucharisticus
 - phobeticus
 - usuum applicatio
 - minus principales – faciunt ad excellentiam, possuntque abesse
 - exordium
 - successivum
 - abruptum
 - peroratio
 - repetitio
 - concitatio
 - recessus a tractatione
 - transitio a concione ad preces
 - preces solennes
 - agenda ecclesiasticae
 - clausula votiva (benedictio)
 - elocutio (exornatio) petitur

- ex Lexica & Grammatica
- ex Rhetorica
- Media habendi conciones
 - impressio
 - media logica
 - media medica
 - promulgatio (actio)
 - vocis moderatio
 - gestus moderatio

Liber II. – Ars Concionatoria Specialis

Praecepta specialia tradit, docetque prudentiam concionatoriam.

I. De Varietate Concionum in Genere

II. De Varietate Concionum ratione Thematum

III. De Varietate Concionum ratione Modorum disserendi

IV. De Varietate Concionum ratione personarum Disserentium et Circumstantiarum

Bartók István